

Іванна Мацелюх,

кандидат юридичних наук,

асистент кафедри історії права та держави

Київського національного університету

імені Тараса Шевченка

УДК – 340.1.

Співвідношення понять соціальної, юридичної та правової відповідальності у науковому дискурсі

Проблема розуміння категорії «юридична відповідальність», яка за останні роки стала однією з найбільш вживаних та досліджуваних в юридичній літературі, нині особливо гостро актуалізується сучасними теоретиками права. Кожен з авторів, працюючи над означеною тематикою, підкреслював її актуальність та багатогранність. На думку українського теоретика М. Терещука, вивчення проблеми юридичної відповідальності займає одне з найголовніших місць сучасної юридичної науки, адже даний інститут є найістотнішим механізмом гарантії та забезпечення прав і свобод суб'єктів правовідносин [1, с. 18]. Це правове поняття настільки активно увійшло в обіг юридичної науки, що нині становить самостійний правовий інститут.

Як стверджує професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка І. Безклубий, історичні витоки інституту юридичної відповідальності беруть свій початок із римського права [2, с. 9]. Осмислення цього явища відбуваєть-

ся у різноманітних сферах знань, насамперед у філософській, юридичній та філологічній площинах. Незважаючи на спільні здобутки і досягнення, спостерігаються серйозні розбіжності з широкого кола питань. Чи не єдиною ланкою, яка об'єднує науковців, є визнання значущості «юридичної відповідальності», віднесення її до фундаментальних юридичних категорій [2, с. 8]. Відтак, мета статті обумовлена необхідністю ілюстрації поглядів вчених на інтерпретацію змісту категорії «юридична відповідальність» та споріднених категорій.

Аналіз сучасної правничої літератури дає підстави стверджувати про існування кількох підходів до визначення змісту «юридична відповідальність». Більшість дослідників, серед яких І. Аземша, С. Бобровник, К. Волинка, Т. Грек, Н. Горбов, О. Зайчук, Н. Іванчук, М. Кельман, О. Куракін, В. Копейчиков, О. Мурашин, В. Кириченко, Н. Оніщенко, О. Скакун, Д. Тихомиров, Н. Хома, М. Цвік та інші, розглядають її як

соціально правовий регулятор [3, 4, 5, 6, 7]. Їхня мотивація ґрунтувалася на походженні юридичної відповідальності від родового поняття «соціальна відповідальність», що містить «основний «генетичний код» відповідальності будь-якого виду» [3, с. 382]. Окрім того, риси та ознаки, які притаманні соціальній відповідальності, властиві і юридичній відповідальності, адже вона забезпечує у суспільстві громадський порядок, гарантує захист суспільних інтересів [4, с. 167]. Розкриваючи зміст юридичної відповідальності як форми соціальної, К. Волинка також наголосила на обов'язку індивіда виконувати вимоги, що висувуються до нього суспільством, державою, іншими фізичними особами. З її допомогою встановлюються дієві механізми охорони і захисту суспільних відносин від неправомірних посягань шляхом покарання за діяння, які порушують умови поступального розвитку суспільства, суперечать інтересам держави, суспільства в цілому і окремих індивідів [5, с. 182]. «Між суспільством та індивідом існує нерозривний зв'язок, – наголошує С. Бобровник, – з одного боку суспільство покладає на індивіда обов'язок вчиняти соціально корисні вчинки, а з іншого – воно зобов'язане сприяти суб'єкту в здійсненні ним своїх прав та обов'язків і нести за це юридичну відповідальність» [6, с. 498].

Запропонувавши класифікацію соціальної відповідальності на моральну, політичну, корпоративну, релігійну та правову, український академік О. Копиленко співвідносить останню як особливе явище в контексті загального – соціальної відповідальності [7, с. 289 – 291]. Такий підхід пояснюється спільними ознаками що притаманні загальному виду (соціальній відповідальності) та особливому виду (правовій відповідальності). Крім того, вчений зазначає, що наявність спільних рис «не заперечує самостійний характер юридичної відповідальності як основного різновиду соціальної» [7, с. 292].

Слід зауважити, що терміни «правова» та «юридична» вчений використовує як слова-синоніми. Самостійність юридичної відповідальності регламентується «особливими рисами, які визначають своєрідність категорії та надають можливість віднести її до правових понять» [7, с. 292]. Такими ідентифікуючими ознаками вчений вважає: наявність правопорушення, як підстави настання юридичної відповідальності, правову основу забезпечення, деліктоздатний суб'єктний склад, засоби державного примусу, відображення у настанні певних негативних наслідків для правопорушника, наявність особливої процесуальної форми притягнення до відповідальності та мети – охорони правопорядку, що здійснюється шляхом поновлення порушених прав, інтересів, припинення протиправного стану чи покарання правопорушника [7, с. 293 – 294].

Означений підхід знайшов свою підтримку серед представників харківської школи права. Так, М. Цвік, розглядаючи співвідношення соціальної та юридичної відповідальності як загального і особливого явища, вказав на специфіку юридичної відповідальності, яка полягає в тому, що вона оцінює неправомірну поведінку, вчинену в минулому, з метою застосування засобів державного примусу до винуватої особи [8, с. 375]. Продовжуючи аналіз юридичної відповідальності як різновиду соціальної, О. Скакун наводить такі ознаки: державний примус, обов'язок особи зазнати певних втрат, настання юридичної відповідальності лише за правопорушення, визначення її міри лише компетентним органом за умови певного процедурно-процесуального порядку [9, с. 431 – 432].

У тотожній тональності звучать дефініції сучасних російських учених М. Абдулаєва, М. Матузова, В. Хропанюка, А. Венгерова. Останній, зокрема, розглядаючи юридичну відповідальність як різновид соціальної, наголошує на можливості її настання при порушенні вимог права, а не за

невиконання законодавчих приписів [10, с. 286]. Погоджуючись із соціальною природою юридичної відповідальності, М. Абдулаєв визначає її як особливий правовий стан, в силу якого особа обов'язково зазнає визначених державою втрат за скоєне правопорушення [11, с. 321]. В. Хропанюк визначає юридичну відповідальність як міру захисту інтересів особи, суспільства та держави, що настає у результаті порушення визначених правових норм і проявляється у формі застосування до правопорушника засобів державного примусу [12, с. 334].

Визнаючи юридичну відповідальність через призму її соціального характеру, дослідники наштотують ще на одне дискусійне питання. Його правова природа полягає в тому, що одні вчені (О. Скаун, Н. Оніщенко, О. Зайчук, Н. Кельман, О. Мурашин та ін.) виокремлюють позитивну (проспективну) та негативну (ретроспективну) юридичну відповідальність [9, с. 430; 13, с. 498, 14, с. 472]. Перша передбачає морально свідоме виконання своїх юридичних обов'язків, друга – настання негативних наслідків за відповідне правопорушення [9, с. 430]. Інші, зокрема російські дослідники М. Марченко, О. Лейст, С. Полєніна, наполягають на нерозривності змісту категорії «юридична відповідальність» та неможливості існування її двоаспектного значення. Перший з них обстоює свою позицію, наголошуючи, що «за своїм характером і змістом юридичній відповідальності історично надавався і надається певний негативний відтінок, що асоціюється з порушенням тих чи інших законів, підзаконних актів, правових звичаїв, договорів та інших юридичних актів. Коли ж юридичній відповідальності намагаються надати позитивний відтінок і при цьому визначають її як обов'язок виконувати чи дотримуватися різних приписів, то при цьому допускається неправомірне змішання юридичної відповідальності зі службовими або громадянськими обов'язками, мора-

льними звичаями, традиціями, що сформувалися у суспільстві» [15, с. 631]. Відтак, стверджує вчений, «втрачається сама специфіка юридичної відповідальності» [15, с. 631].

Протилежний підхід до розуміння поняття «юридична відповідальність» висловив український теоретик права М. Козюбра. Проаналізувавши соціальну відповідальність в перспективному та негативному значенні, вчений наголосив на її багатогранності, яка може існувати в етичній, політичній, професійній, релігійній сферах [16, с. 299–300]. Юридичну відповідальність дослідник назвав «специфічним видом відповідальності, пов'язаним з державою, з виконанням нею своїх функцій, адже лише держава має легальні можливості застосування примусу або інших обмежень прав та свобод» [16, с. 301–302]. Відтак учений розмежував категорії «соціальна відповідальність» та «юридична відповідальність», адже остання може наступати тільки за порушення законодавчо закріплених правових норм, оперує засобами державного примусу та здійснюється компетентними органами за належною процесуальною формою [16, с. 301].

Своєрідний підхід до вирішення проблеми запропонував український теоретик В. Котюк, який нівелював поділ на позитивну і негативну відповідальність, а розглядав їх як два самостійні явища, при цьому останнє і є, на його думку, юридичною відповідальністю. Під нею вчений розуміє міру покарання правопорушника шляхом позбавлення його певних соціальних благ чи цінностей (матеріальних, духовних чи особистих), які йому належали до факту правопорушення, від імені держави (суспільства) на підставі закону (або іншого нормативного акта), з метою попередження правопорушення і відновлення (чи відшкодування) втрачених суб'єктивних прав на матеріальні і духовні цінності» [17, с. 66–67]. Юридична відповідальність, на думку дослідника, може існувати тільки

у ретроспективі, тобто в минулому часі. Окрім того, дослідник, висвітлюючи види юридичної відповідальності, до яких зарахував конституційну, кримінальну, адміністративну, дисциплінарну, цивільно-правову відповідальність, поставив під сумнів можливість виокремлення інших видів юридичної відповідальності, адже останню не можна класифікувати за видами правопорушення чи за галузями права [17, с. 67]. Не можна погодитися і з такою авторською категоричністю, оскільки як же тоді бути із церковними правопорушеннями і відповідальністю за їхнє скоєння.

Достатньо оригінальний, певною мірою, новаторський підхід запропонував сучасний російський вчений Н. Вітрук на сторінках монографічного дослідження «Общая теория юридической ответственности», що вийшла друком у м. Москві 2008 року [18]. Послугуючись аксіологічною концепцією розуміння права, він розмежував поняття «юридична відповідальність» та «правова відповідальність». «Ототожнення правової та юридичної відповідальності обумовлено суто раціональними підходом до розуміння права та юридичної відповідальності, першоджерелом яких є лише воля держави, виражена в законі, – писав Н. Вітрук, – правова ж відповідальність – це відповідальність, що встановлюється відповідно до вимог ідеального (природного) права, його ідеалів і цінностей, найтісніше пов'язана з принципами свободи, справедливості і рівності та лежить в основі юридичної відповідальності» [18, с. 20].

Наведені міркування імпонують І. Безклубому. Розмірковуючи над змістом категорії «відповідальність», вчений спинився на доцільності використання словосполучення «правова відповідальність», яке за своїм змістом є значно ширшим від поняття «юридична відповідальність» та, безперечно, охоплює як позитивну, так і негативну відповідальність. Категорію «юридична відповідаль-

ність», на думку вченого, варто застосовувати лише на випадок позначення ретроспективної відповідальності, що настає на випадок вчинення правопорушення, за яке нормативними актами передбачено відповідні негативні наслідки [2, с. 9].

Відрізнати «юридичну відповідальність» від інституту «юридичної відповідальності» закликають ряд російських та українських дослідників, передусім Б. Базилев, М. Терещук, І. Юсупов С. Носков. Так, на думку останнього, інститут юридичної відповідальності – це міжгалузевий, функціональний, регулятивно-охоронний інститут права, що закріплює і (або) має динамічний вплив на найбільш важливі суспільні відносини, а в разі їх порушення регулює відносини відповідальності, що виникають з юридичного факту правопорушення [19, с. 7].

У подібній тональності звучать і дефініції Б. Базилева та І. Юсупова. Названі дослідники визначають інститут юридичної відповідальності як «загальний, комплексний за своїм змістом, своєрідний за структурою, охоронний за призначенням, функціональний інститут права, що регулює деліктні суспільні відносини методом покарання правопорушників» [20, с. 47; 21, с. 79]. З таким підходом погоджується і сучасний український науковець М. Терещук, який називає інститут юридичної відповідальності «базисом будь-якої галузі права та інтегративною основою всієї системи права» [1, с. 19].

Таким чином, українська та російська правнича література багата на різні підходи до визначення понятійного апарату. Зокрема більшість теоретиків права розглядають юридичну відповідальність через призму соціальної відповідальності. Однак у розрізі її видових характеристик нашої уваги заслуговує дискусія можливості її поділу на позитивну (проспективну) та негативну (ретроспективну) юридичну відповідальність чи неможливість існування дуалістичного розмежування.

Проте існує і інша точка зору на означену проблему, яка полягає у відокремленні позитивної та негативної відповідальності, при чому юридичною є остання, яка може існувати тільки у минулому часі – ретроспективі. Щоб охопити зміст і позитивної і негативної відповідальності, пропонується послуговуватися категорією «правова відповідальність», яка за своїм змістом є значно ширшою від категорії «юридична відповідальність».

Третя точка зору полягає у розмежуванні категорій «юридична відповідальність» та «соціальна відповідальність». Остання може існувати в проспективній і ретроспективній площині та, залежно від виду регулятора, охоплює різноманітні сфери суспільного життя (моральну, етичну, релігійну, професійну, політичну). Юридична відповідальність розглядається як спеціальний вид відповідальності, що нерозривно пов'язаний із державою. Вона може настати

тільки за порушення законодавчо закріплених правових норм, оперує засобами державного примусу та здійснюється компетентними органами за належною процесуальною формою.

Не заперечуючи доцільності розмежування категорій соціальної та юридичної відповідальності, пропонуємо використовувати термін «правова відповідальність». Він охоплює позитивну та негативну відповідальність. Зміст юридичної відповідальності охоплює лише негативну, яка передбачає закріплену законодавчими нормами права міру покарання правопорушника за здійснене правопорушення шляхом позбавлення його певних благ, майнового чи немайнового характеру, вид і міра яких визначаються компетентними органами влади за результатами розгляду скоєного діяння, що визначено законом як правопорушення, з метою відновлення втрачених суб'єктивних прав, матеріальних і духовних цінностей.

Список використаних джерел

1. Терещук М. Юридична відповідальність: теоретико-правовий зміст / М. Терещук // Національний юридический журнал: теория и практика. – Кишинёв, 2015. – № 2/2 (12). – С. 18 – 22.
2. Безклубий І. Правова відповідальність / І. Безклубий // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Юридичні науки. – Київ. – 2012. – № 91 (2012). – С. 8 – 10.
3. Теорія держави та права : підручник / за заг. ред. Є. О. Гіди. – К. : ФОП О. С. Ліпкан, 2011. – 576 с.
4. Кириченко В. М. Теорія держави і права: модульний курс: навч. посіб. / В. М. Кириченко, О. М. Куракін. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 264 с.
5. Волинка К. Г. Теорія держави і права: навч. посіб. / К. Г. Волинка. – К.: МАУП, 2003. – 240 с.
6. Бобровник С. В. Юридична відповідальність / С. Бобровник // Теорія держави і права. Академічний курс [Текст] : підручник / [Зайчук О. В. та ін. ; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко]. - Київ : Юрінком Інтер, 2006. – 685 с.
7. Загальна теорія держави і права (основні поняття, категорії, правові конструкції та наукові концепції) [Текст] : навч. посіб. / О. Л. Копиленко [та ін.]. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 400 с.
8. Загальна теорія держави і права [Текст] : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / М. В. Цвік [та ін.] ; ред. М. В. Цвік ; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Харків. : Право, 2009. – 583 с.
9. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : [підручник] / О. Ф. Скакун. – Харків : Консум, 2001. – 656 с.

10. Венгеров А. Б. Теория государства и права: учебник для юридических вузов. / А. Б. Венгеров. - 3-е изд. - М.: Юриспруденция, 2000. - 528 с
11. Абдулаев М. И. Теория государства и права: учебник для высших учебных заведений / М. И. Абдулаев. - М.: Фин. контроль, 2004. - 410 с.
12. Теория государства и права : [учеб. пособие для вузов] / В. Н. Хропанюк. - Москва: Юрист, 1999. - 377 с.
13. Теорія держави і права. Академічний курс [Текст] : підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко]. - Київ : Юрінком Інтер, 2006. - 685 с.
14. Кельман М. С. Загальна теорія держави та права : Підручник / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин, Н. М. Хома. - Львів: «Новий Світ - 2000», 2003. - 584 с. С. 472
15. Марченко М. Н. Теория государства и права / М. Н. Марченко. - М. : Зерцало, 2013. - 720 с.
16. Загальна теорія права : підручник / за загальною редакцією М. І. Козюбри. - К.: Ваїте, 2015. - 392 с.
17. Котюк В. О. Основы держави і права [навчальний посібник] / О. В. Котюк. - Київ : Атіка, 2001. - 432 с.
18. Витрук, Н. В. Общая теория юридической ответственности: монография / Н. В. Витрук. - М.: Изд-во РАП, 2008. - 304 с.
19. Носков С. А. Институт юридической ответственности: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история государства и права; история правовых и политических учений» / Сергей Александрович Носков. - Тольятти, 2007. - 23 с.
20. Базылев Б. Т. Юридическая ответственность : теоретические вопросы : учебное пособие / Б. Т. Базылев. - Красноярск: Издательство Красноярского университета, 1985. - 120 с.
21. Юсупов И. Н. Юридическая ответственность как комплексный правовой институт / И. Н. Юсупов // Юридический мир. - 2009. - № 1. - С. 79 - 80.

Мацелюх І. А. Співвідношення понять соціальної, юридичної та правової відповідальності у науковому дискурсі

Публікація присвячена аналізу змісту категорій «соціальна відповідальність», «юридична відповідальність», «правова відповідальність» в вітчизняній та зарубіжній теоретико-правовій літературі. Виділено кілька підходів до розуміння означених понять. Акцентовано на позиціях сучасних українських науковців, які досліджували дану проблематику.

Ключові слова: соціальна відповідальність, юридична відповідальність, правова відповідальність, теоретик, дослідник, поняття, дефініція.

Мацелюх И. А. Соотношение понятий социальной, юридической и правовой ответственности в научном дискурсе

Публикация посвящена анализу содержания категорий «социальная ответственность», «юридическая ответственность», «правовая ответственность» в отечественной и зарубежной теоретико-правовой литературе. Выделено несколько подходов к пониманию указанных понятий. Акцентируется на теориях современных украинских ученых, которые исследовали данную проблематику.

Ключевые слова: социальная ответственность, юридическая ответственность, правовая ответственность, теоретик, исследователь, понятие, дефиниция.

Matseliukh. I. Value concepts of social and legal liability in the scientific sense

The publication is devoted to analysis of the content categories of «social responsibility», «legal liability» «liability» in the domestic and foreign theoretical and legal literature. Identify several approaches to understanding the concepts defined.

Key words: social responsibility, legal responsibility, liability, theorist, researcher, concept, definition.